

УДК 94(477)»1945/1947»+323.1
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112041>

Магалецька Катерина,
аспірантка кафедри історії України,
історичного факультету,
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
katya170494@ukr.net

ПОВОЄННИЙ АНТИСЕМІТИЗМ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР (1944–1947 РР.): ВИТОКИ, ПРОЯВИ ТА НАСЛІДКИ

Анотація

Мета статті є комплексний аналіз причин, проявів, масштабів антисемітизму в перші повоєнні роки на території Радянської України та його наслідки у свідомості й суспільному житті.

Методологія. Застосовані при роботі загальнонаукові та спеціальні історичні методи (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) дослідження, дозволили розкрити особливості антисемітизму в повоєнну добу, визначити взаємозв'язки між впливом нацистської пропаганди напередодні/під час війни та радянськими реаліями, в яких за євреями було закріплено роль «внутрішнього ворога». Серед методів, застосованих у дослідженні – й метод усної історії.

Наукова новизна. Здійснена спроба дослідити особливості сталінської національної політики у складний перехідний період від війни до миру (1944–1947 рр.) на прикладі так званого «єврейського питання» на основі різних джерел – від офіційних документів, спогадів, які з'явилися в радянський час, до усної історичних спогадів живих сучасників подій. Окреслено зміст політики та її вплив на формування в радянському суспільстві стійких антисемітських настроїв. Новий наступ на єврейство офіційно почався лише у 1948 року, до того це питання знаходилося у підвищеному стані, чому сприяла й зовнішньополітична ситуація. Тому важливо дослідити особливості прояву антисемітизму у 1944–1947 рр. і його подальший вплив на становище євреїв.

Висновки. Переживши пекло війни, євреї зіштовхнулися з труднощами у відносинах з владою та населенням власної країни. Повоєнний антисемітизм був обумовлений післявоєнною розрухою, наслідками нацистської антисемітської пропаганди під час окупації, пасивною і невизначеною позицією Й. Сталіна щодо єврейського питання,

й традиційним, для тоталітарної системи, прагненням мати внутрішнього ворога.

Ключові слова. *Антисемітизм, євреї, юдофобія, Сталін, пропаганда, повоєнних побут, Радянська Україна.*

Вступ. Українські території традиційно були місцем, де проживала чисельна єврейська громада. Релігійна, мовна та в цілому, культурна іншість її представників зумовили цілий ряд як позитивних так і негативних наслідків. Серед яких, перш за все, антисемітизм, який з'явився ще в епоху середньовіччя й став незмінним супутником кризових періодів в історії значної кількості європейських країн. Російська імперія не була винятком, антисемітизм перетворився на невід'ємну складову її внутрішньої політики. Після декількох невдалих спроб взяти під контроль єврейські традиції, уряд залишив за євреями право вибирати шлях розвитку – від цілковитої асиміляції до збереження прихильності традиційному життю у містечку. Але при цьому, ні вільне володіння російською мовою, ні прийняття християнства, як і значні статки частини підприємців, купців-євреїв не були гарантією їх захисту від періодичних антисемітських нападок. Період Української революції 1917–1921 рр., попри включення частини єврейських партій у політичне життя й особливо активну їх співпрацю із фактично, соціалістичним урядом УЦР, пов'язується також і з трагічними сторінками в історії українського єврейства. Йдеться про негативний досвід 1919 р. та серію погромів, до організації яких мали відношення представники всіх політичних таборів, від «білих» до «червоних», та, на жаль, і підрозділів армії Директорії. Завдяки радянській пропаганді та діяльності розгалуженої мережі агентів на заході, у міжвоєнний та повоєнний період їх почали пов'язувати виключно із «петлюрівцями».

Радянські реалії змушували євреїв адаптуватись до ситуації. Після 1919 р. частина євреїв прийняла рішення про еміграцію. Іншу частину складали представники промислового пролетаріату та інтелігенції. Саме ці категорії найбільш активно заявляли про своє прагнення порвати із консервативним світом єврейського штетлу, та долучитись до «перетворення» світу на основі проголошених ідей соціальної справедливості, свободи та прогресу. Доволі швидко більшість симпатиків радянської системи переконались у

невідповідності гасел та реалій життя в державі, яка швидкими темпами набирала ознак тоталітаризму. Голодомор, «великий терор», інші наслідки колективізації та індустріалізації позначились і на долях українських євреїв. Однак, найбільші випробування для єврейського народу пов'язуються із Другою світовою війною та Голокостом. Голокост мав фатальні наслідки у сенсі знецінення євреїв, що міцно закріпилось у свідомості населення, яке перебувало під окупацією. Подібні настрої стали сприятливим ґрунтом для розквіту і посилення державного радянського антисемітизму. Євреї, які змогли врятуватись від Голокосту, в черговий раз перетворились на об'єкт ненависті.

Проблема дослідження антисемітизму в повоєнній Україні залишається досить актуальною, що обумовлено рядом факторів. Єврейська тематика дотепер належить до непопулярних сюжетів для дослідників, адже містить «незручні» моменти, особливо в контексті Другої світової війни. Тривалий вплив радянської та вже російської пропаганди створив стійкий образ українця-бандерівця, нацистського колаборанта, відповідального, серед іншого і за геноцид євреїв. Поглиблене дослідження радянської внутрішньої політики, перш за все національної у доволі короткий період від моменту звільнення України від нацистської окупації до початку кампанії боротьби з космополітизмом, дозволить надати об'єктивну оцінку українсько-єврейським відносинам. Крім того, це дозволить спростувати міфи про вроджений антисемітизм українців, які до цього часу періодично з'являються в пресі.

Попри наявність публікацій на тему сталінського антисемітизму, відсутні комплексні дослідження, предметом яких були б прояви антисемітизму на території України відразу після її звільнення від нацистської окупації. Аналізуючи вплив антисемітизму на особливості пам'яті про жертв недемократичних режимів, В. Венгерська (Венгерська, 2019) звертає увагу на сталінський антисемітизм. В. Гриневич (Гриневич, 2017), М. Громм (Громм, 2019), Ю. Капарулін (2018), С. Єсельчик (Єсельчик, 2018) висвітлюють побутові проблеми, з якими зіткнулися євреї після повернення з окупації. Перш за все проблеми з поверненням житла та майна, влаштуванням на роботу та різноманітними антисемітськими діями зі сторони населення. Проблеми післявоєнних погромів присвячена робота М. Мартиненка

(Мартиненко, 2017). В. Даниленко (Даниленко, 2005), В. Сурнін (Сурнін, 2003) розглядають полеміку навколо проекту створення єврейської республіки в Криму. Цінними для нашого дослідження стали інтерв'ю очевидців, які дали свою оцінку проявам повоєнного антисемітизму.

Мета роботи. Дослідження причин, проявів та наслідків антисемітських акцій у перші роки після звільнення окупованих територій, а також характеристика їх особливостей.

Виклад основного матеріалу. Роль «визволителя Європи» від фашизму автоматично перетворювала Радянський Союз на державу, яка в такий спосіб долучилась до порятунку євреїв від цілковитого знищення. Виступаючи одним із ініціаторів створення держави Ізраїль, радянська держава разом із тим продовжувала підтримувати внутрішні настрої, які сприяли підтримці антисемітських поглядів. За кожним вчинком комуністичної імперії приховувались корисливі мотиви. Намагання витіснити з території Близького Сходу Велику Британію, та перебрати на себе функції куратора цього регіону, стали основним спонукальним мотивом рішення щодо підтримки створення єврейської держави. Крім того, це могло допомогти вирішити проблему з євреями всередині Радянського Союзу (Венгерська, 2019, с. 62).

Отже, поки Радянський Союз на міжнародній арені позиціонував себе як захисника єврейства, вирішення проблеми єврейського населення всередині держави не характеризувалося таким же ентузіазмом і завзяттям.

Відразу після звільнення окупованих територій, населення намагалося повернутися до нормального життя. Євреї, які в роки війни для порятунку життя мали зникнути з міст і сіл, нарешті отримали можливість знову стати частиною суспільства і вийти зі своїх сховків чи повернутися з евакуації. Реакція неєврейського населення була різною: хтось був радий бачити, що їх знайомив вдалося пережити Голокост; хтось був незадоволений цим фактом. Серед останніх траплялись ті, хто намагався продемонструвати своє ставлення, зокрема були такі, які вдавались до активних дій. Тому після війни на звільнених територіях було зафіксовано декілька погромів. Одна із спроб антисемітського погрому була зафіксована 14 червня 1945 року у Львові. Приводом став старий юдофобський міф про ритуальні вбивства християнських дітей: містом почали

ширитись чутки про зникнення польських і українських дітей. І хоч діти наступного дня повернулись додому, народного гніву це не зупинило. Натовп чисельністю 400 чоловік зібрався на Краківському ринку і рушив до синагоги на вулиці Вугільній, де за чутками здійснювали ритуальні вбивства. У натовпі лунали антисемітські вигуки. Міліції вдалося вмовити погромників розійтись, адже на місці не було виявлено жертв. Серед постраждалих був єврей, якого вдарили по обличчю, і жінка, за якою гнались, з метою вбити. До організації погрому, скоріше за все, була причетна радянська влада, на що вказували і самі заколотники (Мартиненко, 2017, с. 126-127). Більшу кількість жертв приніс Київський погром у вересні 1945 року. Його жертвами стало понад 100 чоловік (Сурнін, 2003, с. 50). 4 вересня лейтенант Розенштейн повертався додому і зустрів Грабаря та Мельникова, які перебували в стані алкогольного сп'яніння. Під час суперечки останні дозволили собі антисемітські висловлювання і побили Розенштейна, якому вдалося повернутися додому завдяки втручання перехожих. Лейтенант, взявши вдома пістолет, повернувся до кривдників і застрелив їх. Навколо зібрався натовп, який почав вигукувати антисемітські гасла і наніс тілесних ушкоджень дружині Розенштейна і випадковим перехожим. Проте міліції, яка оперативним чином прибула на місце злочину, вдалося зупинити натовп і уникнути гірших наслідків (Сообщение НКВД Украины – в секретариат ЦК КП(б)У об инциденте в Киеве 4 сентября 1945 г.). 7 вересня 1945 року відбувся похорон Грабаря та Мельникова. Під час руху похоронної процесії було завдано тілесних ушкоджень євреям, які опинилися на їх шляху. Кілька єврейських сімей спостерігали за рухом процесії з своїх вікон, тому їх вікна закидали камінням. Міліція була готова до можливих антисемітських дій, тому по місту було посилено патрулювання (Сообщение НКВД Украины – в секретариат ЦК КП(б)У о событиях в Киеве 7 сентября 1945 г.). У менших масштабах погроми проявлялися в інших містах. Зокрема, приводом до погрому у місті Дніпропетровську (зараз – Дніпро) стали дії Ю. Петелевича. Останній отримавши рішення суду 25 серпня 1944 р., намагався повернути собі житло, в якому оселилась П. Орлова. Хоч останню і обіцяли переселити в менш комфортну квартиру, під час переселення вона чинила опір і збрала натовп (близько 200 осіб), який викрикував антисемітські гасла. Після чого почали кидати камінням у Ю. Петелевича і спробували увірватися до

сусідньої квартири, де мешкав інший єврей, Уланович. Проламавши сокирою двері, натовп увірвався до квартири, почав ламати меблі, танцювати й вигукувати антисемітські гасла. Дійство зупинила міліція, а трьох найактивніших погромників заарештували (Khiterer, 2014, с. 371-372). Влада була ретельно проінформована про такі випадки. Варто зазначити, що масштабніші прояви антисемітизму офіційно засуджувались. Також міліція намагалася стримувати ці процеси, подібні випадки призводили до появи судових справ. Як правило, такі справи не доходили до ухвалення вироків, через недостатність доказів.

Проте незважаючи на те, що перші прояви антисемітизму фіксуються після завершення війни, не можемо однозначно стверджувати, що він відразу став складовою сталінської політики. На думку С. Єкельчика, до початку масштабних акцій боротьби із «безродними космополітами», євреї не визнавалися «ворогами». «Громадяни мали їх критикувати, але не ненавидіти» (Єкельчик, 2018, с. 41)

Цілеспрямований наступ на єврейство почався у 1948 році, й пов'язувався він з невдачами Й. Сталіна у геополітичній сфері. Адже попри зусилля Радянського Союзу залучити Ізраїль на свій бік (визнання незалежності, надання військової допомоги через Чехословаччину) і отримати союзника на Близькому Сході, сам Ізраїль обрав сторону США. Реакція Й. Сталіна не змусила довго чекати, і наприкінці 1948 р. був ліквідований Єврейський Антифашистський Комітет (далі по тексту – ЄАК). Майже всіх його керівників було заарештовано. До цього часу ЄАК вдалося проводити свою діяльність і зберегти власну назву. Варто зазначити, що інші антифашистські комітети (Всеслов'янський, Жінок, Радянських учених) були ліквідовані або реорганізовані у 1946-1947 рр. Також репресії повоєнних років проти діячів науки та культури аж до 1949 року, перш за все, були спрямовані проти осіб українського та російського походження (Сурнін, 2003, с. 50-51). Проте без уваги не залишили і єврейську творчу інтелігенцію. У записці М. Щербакіна «Про націоналістичні та релігійно-містичні тенденції в радянській єврейській літературі» (від 7 жовтня 1946 року), у різкій формі критикувалася творчість поетів-євреїв. Зокрема, Д. Бергельсон, Д. Гофштейн, П. Маркиш, І. Фефер, Е. Фінінберг звинувачувалися в проповідуванні у своїх творах ідеї

«воз'єднання єврейського народу в іншій державі» (Щербаков М. О националистических религиозно-мистических тенденциях в еврейской литературе от 07.10.1944.).

Окремої уваги в цей період заслуговує розгляд побутового антисемітизму та його масштабів. Після завершення військових дій єврейське населення почало повертатися до своїх домівок. Проте війна залишила свій відбиток на всіх сферах життя суспільства. Надзвичайно ефективною та страшною зброєю в роки Другої світової війни була пропаганда, адже об'єктом її впливу була свідомість і погляди громадян. Важливою складовою нацистської пропаганди був антисемітизм, який не міг не залишити негативного впливу на ставлення до євреїв після війни. Нацистська пропагандистська машина ретельно підготувалася до роботи на окупованих територіях: збирання матеріалів, які були використані для пропаганди, орієнтація на різні групи населення, побудова широкої мережі періодичних видань, різні формати подачі інформації (статті, карикатури, листівки), а також використання зрозумілої населенню рідної мови мовою. Успіх пропагандистів посилювалася тим, що вони були єдиним джерелом інформації на окупованих територіях. М. Тяглий виділяє п'ять основних антисемітських міфів, які нацисти поширювала серед населення окупованих українських територій:

- політичний – політичний режим Радянського Союзу є «жидо-більшовицьким» і всі ключові посади в державі обіймають євреї;
- расовий – євреї це «недолюди», які заважають нормальному існуванню всіх інших націй;
- релігійний – єврейський народ є народом-боговбивцею і прибічником диявола, для якого виконують спеціальні обряди;
- культурний – євреї домінують у суспільному і культурному житті при цьому утискаючи інтереси інших народів;
- соціально-економічний – вони займають головні позиції у торгівлі та економіці (Щупак, 2006).

Отже, нацистська антисемітська пропаганда завдяки гарній підготовці була зрозумілою і доступною для сприймання. «Враховуючи ряд об'єктивних чинників (довоєнний антисемітизм, релігійний чинник, поширеність національного руху, позиція радянської влади, особливості пропаганди та ін.) ми не можемо

застосувати науково обґрунтованих методик ретроспективного аналізу для оцінки масштабів впливу окреслених міфів. Проте непрямими свідченнями її ефективності є звіти та інші документи нацистів, радянських підпільників та партизан, українських націоналістів, радянських ідеологічних установ, а також про місцеве населення, яке долучилося до геноциду євреїв» (Щупак, 2006, с.169-170).

Варто також зазначити, що крім ідеологічних причин, ворожість була обумовлена і післявоєнною розрухою. Внаслідок військових бомбардувань значна частина житлового фонду була зруйнована, тому населенню вцілому не вистачало житла, а влада не поспішала з вирішенням даної проблеми. У роки окупації значна кількість приміщень, що належала євреям, була пограбована й заселена новими «власниками». Її останні не поспішали повертати чуже майно, адже вони пережили в них окупацію, та й житла критично не вистачало. Зрозуміло, що це стало причиною багатьох конфліктів (Гриневич, 2017). Євреї намагалися донести цю та ряд інших проблем до керівництва, і просили сприяння їх вирішенню. Зокрема, у своєму листі-зверненні до Й. Сталіна, Л. Берії, П. Поспелова «Про потурання української влади антисемітизму» колишні фронтовики-євреї вказують на такі прояви антисемітизму в суспільстві:

- звільнення євреїв з керівних посад державного апарату, попри їх ділові та партійні заслуги;
- повернення євреїв на роботу в наркомати було дуже обмеженим і ускладнювалось необхідністю отримання спеціального дозволу від ЦК КП(б)У;
- для євреїв, які бажають вступити до інститутів, на аспірантуру встановлювались спеціальні норми (подібні тим що існували в часи Російської імперії);
- багатьох євреїв не хотіли відновлювати або брати на роботу, не брали на партійний облік, позбавляли житла і відправляли в райони. Навіть євреям, які були корінними жителями Києва заборонявся в'їзд до міста;
- з відома керівних органів УРСР подарунки, які американські євреї надсилали до України не доходили до українських євреїв;

- Київському європейському театру (який тимчасово перебував у м. Чернігові) не виділили приміщення для творчої діяльності;

- питання про становище, потреби чи взагалі про євреїв, які сильно постраждали в роки війни не були висвітлені в пресі.

На подібні проблеми вказує І. Еренбург у листі до секретаря Херсонського обкому Компартії України Прищепи, який був написаний під впливом від листа офіцера червоної армії Оксенкруга. Останній розповідав, що чотири родини, які повернулись додому (с. Калініндорф Харківської області) не могли вселитись до своїх будинків, адже там проживали інші люди. Також деякі евакуйовані євреї не могли отримати перепустки для повернення додому (Капарулін, 2018, с. 197).

Ще одним євреєм, який на найвищому рівні намагався захистити інтереси євреїв і відстояти їх право на власну історичну пам'ять, був С. Міхоельс. У роки війни він працював над фіксацією злочинів нацистів щодо єврейського населення, а також використовувався радянською владою для налагодження співпраці з міжнародною спільнотою, щоб зібрати фінанси для радянського війська. Він був знайомий з євреями з особистого оточення Й. Сталіна, а тому намагався достукатись до останнього, щоб обговорити долю євреїв. Також С. Міхоельс звертався до А. Жданова з проханням дозволити видати Чорну книгу радянського єврейства. Проте прохання не було підтримане. Єврейська історія не вписувалася в радянське бачення війни. Ніхто не планував поряд з п'ятикутною червоною зіркою розміщувати зображення зірки Давида. Єврейська тематика була незручною для радянського керівництва, тому було прийнято рішення позбутися С. Міхоельса у 1948 році. Ця подія і стала одним із сигналів початку останньої антисемітської кампанії Й. Сталіна (Снайдер, 2011 с.352-353).

Інформація про антисемітські настрої населення знаходимо і в бюлетні Joint Rescue Committee (травень 1945 року). Зокрема, говориться, що мешканці міста Харків були вороже налаштовані до євреїв, які повернулися. Останні боялися вийти на вулицю, також зафіксовані випадки побиття на базарах. Речі, які за час їх відсутності привласнили сусіди, доводилося повертати через суди, але результат не завжди був успішним. Також документ вказує на антисемітські настрої влади. Євреям-професорам не дозволили

повернутися до Києва. Не було відновлене єврейське радіо. Офіційно всю відповідальність за прояви антисемітизму перекладали на нацистів. Також влада не бачила великої проблеми у повоєнному антисемітизмі, адже розцінювала його як тимчасове явище, яке з часом зникне (Аронсон, 1968 с. 146).

Доволі потужними були антисемітські настрої в Криму, що було обумовлено дискусіями навколо створення єврейської автономії, яка почалась ще до війни. Скоріше за все антиєврейські настрої підтримувалися владою, яка була скептично налаштована щодо створення на цій території єврейської республіки. Нова хвиля інтересу до єврейської республіки в Криму розпочалася ще під час війни. Керівництво «Джойнта» сподівалося, що Крим стане пристанищем для євреїв (адже питання щодо Палестини ще було неясним). Своєю чергою, радянське керівництво не заперечувало проти такого інтересу. Адже американські євреї були готові надавати фінансову підтримку, яку радянська влада використовувала на свій розсуд. Й. Сталін не планував створювати у своїй державі «Палестину», а тому відмовчувався до того періоду, поки можна було викачувати кошти. Вождя більше цікавив процес міграції єврейських біженців на Близький Схід. Радянські євреї ж сподівалися на позитивний результат, та з ентузіазмом сприйняли процес депортації кримських татар, болгар, вірмен, греків. Але на території півострову неофіційно було рекомендовано не брати євреїв на роботу (Даниленко, 2005, с.294-296). Перший секретар обкому ВКП(б) Єврейської автономної області А. Бахмутський та голова облвиконкому М. Зільберштейн у 1945 р. надіслали листа до Й. Сталіна, де просили надати допомогу регіону, а також висували пропозицію надати євреям автономію в Криму. Останнє прохання залишилося без уваги, а інші прохання були частково задоволені. 26 січня 1946 року вийшла постанова РНК РРФСР «Про заходи щодо зміцнення і подальшого розвитку господарства Єврейської автономної області», яка передбачала відправку в регіон лікарів та вчителів єврейського походження. 4 квітня 1946 року опубліковано постанову «Про заходи допомоги обкому ВКП(б) Єврейської автономної області в організації культурно-просвітницької роботи серед населення», яка дозволяла збільшити періодичність випуску газети «Біробіджанер штерн» до двох разів на тиждень (до цього періодичність була раз на тиждень). Крім того, передбачалася

можливість створення видавництва і видання альманаху мовою їдиш. Ці фактори зробили регіон привабливим для євреїв (Кононенко, 2008, с. 268). ЄАК, який доклав чималих зусиль для забезпечення підтримки Радянському Союзу з боку США та світу, запропонував владі визнати всі ті страждання і втрати, яких зазнали євреї в роки війни, й створити для них автономну республіку в Криму. Але радянська влада не збиралася робити поступки офіційній політичній лінії і надавати особливого статусу єврейству. Тому відповідь була дана у притаманному радянській владі стилі, що великих втрат зазнав весь радянський народ як єдине ціле, а визнання унікальності єврейської трагедії рівносильне претензіям на національну винятковість. Партійні працівники в Криму скаржилися на значну кількість проявів антисемітизму, з якими було складно впоратись (Капарулін, 2018, с. 192).

Отже, після завершення війни євреї, які сподівалися, що жахіття скінчилися, зіткнулися з новими антисемітськими викликами всередині держави. Відстоювати свої права євреям доводилося самотужки, акцентуючи увагу на своїх заслугах, професійних якостях, пережитих подіях. Проте намагання захистити свої права, крім згаданих нами конфліктів, призвело до появи нових антисемітських кліше про євреїв, які «переховувалися в тилу», а якщо воювали, то на «Ташкентському фронті». Цьому сприяла і офіційна позиція влади. Попри те, що в перші повоєнні роки держава не брала активної участі в утисках єврейства, реальних дій щоб зупинити ці процеси не було вжито. На думку В. Гриневича хоч приводи антисемітизму були обумовлені перш за все побутовими проблемами, причини цього явища були глибшими і лише засвідчували проблеми наявні в українсько-єврейських взаємовідносинах. Зокрема, не останню роль зіграло неофіційно підтримуване владою витіснення євреїв з великих міст України. Цю політику підтримував М. Хрущов, який у розмові з Ружою-Годес вказував на образи, що євреї свого часу завдали українцям і натякав, що краще б євреям не повертатися на українські території, адже вони не потрібні тут. Проте, не можна стверджувати, що він висловлював виключно свої особисті переконання. М. Хрущов як керівник УРСР не був абсолютно вільним у своїх діях. Адже всі рішення погоджувалися з союзним центром. Тому можемо зробити висновок, що перші прояви повоєнного антисемітизму не були

українським винаходом. Скоріше за все, на цій території відпрацьовувалась модель державної політики антисемітизму, в якому українські чиновники виступили виконавцями (Гриневич, 2017).

Варто також розглянути, які прояви антисемітизму у цей період описують євреї, які повертались додому або пережили окупацію. Цю інформацію вдалося зберегти за допомогою фіксації фактів (листування, скарги, описи) за радянського часу, а також записи інтерв'ю сучасними дослідниками. У вже згаданому нами листі І. Еренбурга, наводяться свідчення євреїв Рунуглаза і Руббіна про те, що коли вони звернулися за допомогою до голови Калініндорфського райкому, той відповів, що їх ніхто не кликав і нікому вони не потрібні (Капарулін, 2018, с. 197-198). Адам Зігмунд, який з родиною вижив у окупованому Дрогобичі, згадує, що радянські солдати були розчаровані, побачивши євреїв, адже пропаганда переконувала, що А. Гітлер знищив усіх євреїв (Громм, 2019, с. 26). Марсель Дріммер розповідає, що реакція місцевого населення на євреїв була різною: одні раділи, що ті вижили, інші – були невдоволені цим фактом. Ще одна жителька міста Дрогобич Лариса Шейнфельд згадує про вияви антисемітизму в школі та на роботі батьків, особливо неприємним для її родини було те, що їх називали «жидами» (Громм, 2019, с. 28). Ашер Брандельштейн, який після війни працював вчителем математики (а згодом і директором) у Турківській середній школі, скаржився, що йому часто доводилося слухати антисемітські промови від студентів та викладачів. А йому особисто довелося брати участь в організації урочистостей до 300-т річного ювілею Б. Хмельницького. Броня Брандельштейн описує як одного разу побачила в домі свого учня речі, отримані незаконним шляхом з єврейських будинків; а також відмову влади у допомозі впорядкування єврейських могил (довоєнних) і перетворення синагоги у місті Турка на електростанцію (Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity, 1996). Сім'я Елли Лукацької повернулася із Туркменістану до Києва після звільнення міста. Їх житло вціліло, проте його зайняли інші люди. Елла з родиною мусили місяць жити на кухні, поки суд дав право їм вселитися. Майно родини забрала російська родина, що жила по сусідству, його також довелося повертати через суд. Через це сусіди погрожували вбити єврейську сім'ю. У школі дівчинку та її сестру

називали «жидовками» (Chaika, 2002). Ігнац Нойбауер (житель повоєнного Ужгорода) був здивований, що після звільнення міста і приходу радянської влади, яка боролася з нацизмом, почалася хвиля антисемітизму. Від людей, які приїхали з Радянського Союзу часто чули слово «жид» (на вулиці, в громадському транспорті). Також вони вимагали від євреїв говорити російською мовою, а не їдиш (Levitskaya, 2003).

Слід відмітити, що деякі антисеміти хотіли вивести свою діяльність за рамки погроз та розмов. Антисеміти також надсилали листи зі скаргами на засилля євреїв в Україні. В анонімному листі, адресованому ЦК ВКП(б) від липня 1944 року, автор скаржився, що євреї витіснили всіх українців з Київської консерваторії і посіли найвищі посади в закладі. У іншому анонімному доносі від 1946 року, стверджувалось, що в Україні євреї знущаються над російським народом: підкупили владу, зайняли найпрестижніші посади, виганяють людей з квартир взимку. Вихід із ситуації автор бачив у вигнанні всіх євреїв до Сибіру й у звільненні їх з усіх високих посад.

Багатьох українських євреїв обурило фейлетон Остапа Вишні «Дозвольте мені помилитися», який був опублікований 21 серпня 1946 року в газеті «Радянська Україна». Письменник вдався до поширення стереотипу, який протягом тривалого часу матиме популярність на побутовому рівні та підживлюватиме антисемітизм. Зокрема, обурення викликав наступний фрагмент «Ясно вже до деякої міри було, хто воював на фронті, хто в Фергані чи в Ташкенті, хто, повернувшись, відбудовуватиме й відновлюватиме, а хто пивом чи газованою водою торгуватиме і квартири одвойовуватиме». Декілька євреїв надіслали листи з обуренням до редакції газети та Центрального комітету ЦК КП(б)У. Хоч прямих антисемітських висловів у своєму фейлетоні Остап Вишня не використовував, самі євреї сприйняли його як прояв антисемітизму (Khiterer, 2014, с. 373-374).

Ми вже відмічали, що про всі прояви антисемітизму детально було поінформоване керівництво УРСР (офіційне листування, звернення громадян, втручання міліції). У секретній доповіді М. Хрущову від 18 серпня 1944 року С. Савченко досить змістовно описує ситуацію довкола українського єврейства, а також вказує на причини посилення антисемітських настроїв. Перш за все

відповідальність намагалися перекласти на наслідки нацистської пропаганди. Важливу роль у активізації ненависті до єврейства вбачали у повоєнній розрусі. Крім того, винними вважали самих євреїв, які влаштовували провокації. Зокрема, євреї поширювали чутки про покарання українців за антисемітизм, а також чутки про антисемітську політику української влади й особисто М. Хрушова. Осіб, які поширювали цю інформацію було виявлено та заарештовано (Khiterer, 2014, с. 376).

Висновки. Будь-яка війна не проходить безслідно. Вона тягне за собою людські жертви, розруху, а також докорінно змінює їх свідомість. Друга світова війна була тяжким випробування в історії суспільства. Вона показала як найкращі, так і найгірші сторони людства.

Країни справлялися з наслідками війни по-різному. Велика тоталітарна машина дбала про свій вплив, військову міць, а інтереси громадян відходили на другий план. Люди, які пережили війну мали розпочинати мирне життя в нових реаліях.

Нацистський режим, який мав особливу ненависть до євреїв, нав'язував свою точку зору і на тимчасово окупованих територіях України. Євреї здавна жили на українських територіях, що в певні історичні призводило до різних конфліктів і призводило до значних антисемітських акцій, що негативного позначалося на українсько-єврейських відносинах і довгий час зберігалось у народній пам'яті. Крім того, в роки війни дещо послабився тотальний контроль над усіма сферами суспільства. Після деокупації українських територій радянські війська продовжували вести військові дії, тому основна увага була сфокусована на фронті, а не на внутрішніх проблемах. Крім того, Радянський Союз вів власну геополітичну гру і надіявся використати на свою користь єврейське питання, тому до 1948 року позиція щодо євреїв всередині країни не була остаточно сформована.

Синтез антисемітизму різних політичних режимів, призвів до таких його проявів після завершення війни:

- погроми. Вони не були настільки масштабними як їх попередники (найбільші з них нараховували не більше 200 чоловік), й пов'язувались із квартирним питанням, завдяки втручанням міліції швидко придушували;

- проблеми при поверненні робочого місця. Бажаючи повернутися на місце роботи, євреї часто отримували відмову, адже існувало негласне правило не брати їх на роботу;

- труднощі з поверненням майна. Особи, які вселилися в єврейські квартири і розграбували їх майно, не бажали повертати його власникам. Врегулювати ці процеси можна було лише через суд, але це вдавалось не всім.

Дані факти підтверджуються як у радянських джерелах, так і свідчення очевидців цих подій.

Та все ж антисемітизм не став складовою державної політики Й. Сталіна у перші повоєнні роки. Повномасштабний наступ на єврейство починається лише у 1948 році. На що також чималий вплив спричинила зміна розстановки сил на Близькому Сході. Обіцянки надати євреям власну територію та автономію були лише на папері, а розмови про них були можливістю для радянського керівництва використати фінанси американського єврейства у власних інтересах. Тому в перші повоєнні роки позиція Й. Сталіна була стриманою, адже основна його увага була приділена зовнішньополітичній ситуації. Український повоєнний антисемітизм можемо назвати своєрідною «репетицією» перед останньою і найжорстокішою хвилею сталінського антисемітизму.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Аронсон Г. (1968) Еврейский вопрос в эпоху Сталина Книга о русском еврействе. Нью-Йорк. 1968. С. 132-159. URL : https://vtoraya-literatura.com/pdf/kniga_o_russkom_evrejstve_1968_text.pdf

Бывшие фронтовики-евреи – И.В. Сталину, Л.П. Берию, П. Н. Поспелову о потворстве украинских властей антисемитизму (1945) Архив Александра Н. Яковлева URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68410>

Chaika T. (2002) Ella Lukatskaya (interview). Trans history. Kiev. 2002. URL : <https://trans-history.centropa.org/interviews/ella-lukatskaya/#family-background>

Венгерська В. (2019). Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів Матеріали III-VI Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» С.59-64.

Гриневич В. (2017) Повернення євреїв на київські попелища. Доба державного антисемітизму 2017 URL : <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-2>

Гром М. (2019) Єврейське населення Дрогобиччини: адаптація до «нового» життя (1944-1945). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип 52. 2019. С. 25-29.

Даниленко В. (2005) Проекти єврейської автономії в радянському Криму. Крим в історичних реаліях. 2005. Київ. С. 288-298 URL : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf>

Скельчик С. (2018). Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни. К.: Laurus. 306 с.

Капарулін Ю. (2018) Епістолярна спадщина Іллі Еренбурга та проблема (не)повернення евакуйованих євреїв Калініндорфа (Калінінського) після Голокосту. Проблеми історії Голокосту: український вимір. №10. 2018. С. 189-203.

Khiterer V. (2014) We did not recognize our country: the rise of Anti-Semitism in Ukraine before and after World war II (1937-1947). Polin: Studies in Polish Jewry. 2014. pp. 361-379.

Кононенко В. (2008) Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х–1960-х рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 14. 2008. С. 267-271. Серія : Історія URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2008_14_63

Levitskaya L. (2003). Ignac Neubauer (interview). Trans history. 2003. Uzhgorod URL : <https://trans-history.centropa.org/uk/intervyu-uk/ignats-nojbauer/>

Мартиненко М. (2017) Спроба єврейського погрому в радянському Львові. «Справа 14 червня 1945 року» Україна модерна. Число 24. 2017. С. 122-138.

Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity (1996). Edit by J. Siegelman. 1996. URL : <https://www.jewishgen.org/yizkor/turka/turka.html>

Снайдер Т. (2011) Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім. Київ, Грані-Т, 2011. 448 с.

Сообщение НКВД Украины – в секретариат ЦК КП(б)У о событиях в Киеве 7 сентября 1945 г. Архив Александра Н. Яковлева URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68399>

Сообщение НКВД Украины – в секретариат ЦК КП(б)У об инциденте в Киеве 4 сентября 1945 г. Архив Александра Н. Яковлева. URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68398>

Сурнін В. (2003) «За» і «проти» утворення Єврейської республіки в Криму: деякі малодосліджені аспекти післявоєнної історії. Науковий вісник Ужгородського університету серія Історія. №9, 2003 С.43-56. URL : https://vtoraya-literatura.com/pdf/kniga_o_russkom_evreistve_1968_text.pdf

Щербаків М. О националистических религиозно-мистических тенденциях в еврейской литературе от 07.10.1944. Архив Александра Н. Яковлева URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68416>

Щупак І. (2006) Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. Проблеми історії Голокосту №3. 2006. С. 147-175.

References

Aronson G. (1968) Evreiskii vopros v epokhu Stalina Kniga o russkom evreistve. Niu-Iork. 1968. S. 132-159. URL : https://vtoraya-literatura.com/pdf/kniga_o_russkom_evreistve_1968_text.pdf

Byvshie frontoviki-evrei – I.V. Stalinu, L.P. Berii, P. N. Pospelovu o potvorste ukrainskikh vlastei antisemitizmu (1945) Arkhiv Aleksandra N. Iakovleva URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68410>

Chaika T. (2002) Ella Lukatskaya (interview). Trans history. Kiev. 2002. URL : <https://trans-history.centropa.org/interviews/ella-lukatskaya/#family-background>

Danylenko V. (2005) Proekty yevreiskoi avtonomii v radianskomu Krymu. Krym v istorychnykh realiiakh. 2005. Kyiv. S. 288-298 URL : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf>

Hromm M. (2019) Yevreiske naselennia Drohobychchyny: adaptatsiia do «novoho» zhyttia (1944-1945). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. Vyp 52. 2019. S. 25-29.

Hrynevych V. (2017) Povnennia yevreiv na kyivski popelyshcha. Doba derzhavnoho antysemitizmu (2017)2017URL : <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-2>

Kaparulin Y. (2018) Epistoliarna spadshchyna Illi Erenburha ta problema (ne)povnennia evakuiovanykh yevreiv Kalinindorfa (Kalininskoho) pislia Holokostu. Problemy istorii Holokostu. ukrainskyi vymir. №10. 2018. S. 189-203.

Khiterer V. (2014) We did not recognize our country: the rise of Anti-Semitism in Ukraine before and after World war II (1937-1947). Polin: Studies in Polish Jewry. 2014. pp. 361-379.

Kononenko V. (2008) Yevreiske natsionalne pytannia v SRSR u druhii polovyni 1940-kh–1960-kh rr. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. 14. 2008.

S. 267-271. Seriia : Istoriiia URL
:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2008_14_63

Levitskaya L. (2003). Ignac Neubauer (interview). Trans history. 2003. Uzhghorod URL : <https://trans-history.centropa.org/uk/intervyu-uk/ignats-nojbauer/>

Martynenko M. (2017) Sproba yevreiskoho pohromu v radianskomu Lvovi. «Sprava 14 chervnia 1945 roku» Ukraina moderna. Chyslo 24. 2017. S. 122-138.

Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity (1996). Edit by J. Siegelman. 1996. URL : <https://www.jewishgen.org/yizkor/turka/turka.html>

Shcherbakov M. O natsionalisticheskikh religiozno-misticheskikh tendentsiiah v evreiskoi literature ot 07.10.1944. Arkhiv Aleksandra N. Iakovleva URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68416>

Shchupak I. (2006) Natsystyska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy. Problemy istorii Holokostu №3. 2006. S. 147-175.

Snaider T. (2011) Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom i Staliny. Kyiv, Hrani-T, 2011. 448 s.

Soobshchenie NKVD Ukrainy – v sekretariat TsK KP(b)U o sobyttiakh v Kieve 7 sentiabria 1945 g. Arkhiv Aleksandra N. Iakovleva URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68399>

Soobshchenie NKVD Ukrainy – v sekretariat TsK KP(b)U ob intsidente v Kieve 4 sentiabria 1945 g. Arkhiv Aleksandra N. Iakovleva. URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68398>

Surnin V. (2003) «Za» i «proty» utvorennia Yevreiskoi respubliky v Krymu: deiaki malodoslidzheni aspekty pislivoiennoi istorii. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu seriia Istoriiia. №9, (2003)2003C.43-56. URL : https://vtoraya-literatura.com/pdf/kniga_o_russkom_evreystve_1968_text.pdf

Venherska V. (2019). Antysemityzm ta yoho vplyv na osoblyvosti pam'iaty pro zhertvy nedemokratychnykh politychnykh rezhymiv Materialy III-VI Vseukrainskykh naukovo-praktychnykh konferentsii «Polityka pam'iaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh» S.59-64.

Yekelchuk S. (2018). Povsiakdennyi stalinizm. Kyiv i kyiany pislia Velykoi viiny. K.: Laurus. 306 s.

Mahaletska K. POSTWAR ANTI-SEMITISM ON THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN SSR (1944-1947): ORIGINS, MANIFESTATIONS AND CONSEQUENCES

Abstract

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the causes, manifestations, and scale of anti-Semitism in the first post-war years on the territory of Soviet Ukraine and its consequences in consciousness and social life.

Methodology. *The general scientific and special historical methods (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) research applied in the work made it possible to reveal the peculiarities of anti-Semitism in the post-war period, to determine the relationships between the influence of Nazi propaganda on the eve/during the war and Soviet realities in which Jews the role of the "internal enemy" was fixed. Among the methods used in the research is the verbal history method.*

Scientific novelty. *An attempt was made to investigate the peculiarities of Stalin's national policy in the difficult transition period from war to peace (1944-1947) using the example of the so-called "Jewish question" on the basis of various sources – from official documents, memories that appeared in Soviet times, to oral history memories of living contemporaries of the events. The content of the policy and its influence on the formation of persistent anti-Semitic sentiments in Soviet society are outlined. The new attack on Jewry officially began only in 1948, before that this issue was in a state of limbo, which was also facilitated by the foreign political situation. Therefore, it is important to investigate the specifics of the manifestation of anti-Semitism in 1944-1947 and its subsequent impact on the situation of Jews.*

Conclusions. *Having survived the hell of the war, the Jews faced difficulties in relations with the authorities and the population of their own country. Post-war anti-Semitism was caused by post-war devastation, the consequences of Nazi anti-Semitic propaganda during the occupation, Stalin's passive and uncertain position on the Jewish question, and the traditional, for a totalitarian system, desire to have an internal enemy. Hatred of the Jews of this period manifested itself in pogroms, problems in returning to work, difficulties in returning one's home and property. However, anti-Semitism became a component of state policy only in 1948.*

Keywords. *Anti-Semitism, Jews, Judeophobia, Stalin, propaganda, post-war life, Soviet Ukraine.*

**Magalecka K. POWOJENNY ANTYSEMITYZM NA TERENIE
UKRAIŃSKIEJ SRR (1944-1947): GENEZA, PRZEJAWY I
KONSEKWENCJE**

Streszczenie

Celem artykułu jest kompleksowa analiza przyczyn, przejawów i rozmiarów antysemityzmu w pierwszych latach powojennych w sowieckiej Ukrainie oraz jego konsekwencji w świadomości i życiu publicznym.

Metodologia. *Zastosowano specjalne historyczne metody badań (historyczno-genetyczne, historyczno-typologiczne, historyczno-systematyczne), metod oral history.*

Nowość naukowa. *Podjęto próbę zbadania osobliwości polityki narodowościowej Stalina w złożonym okresie przejściowym od wojny do pokoju (1944-1947) na przykładzie "kwestii żydowskiej".*

Wnioski. *Powojenny antysemityzm był uwarunkowany powojennymi zniszczeniami, skutkami hitlerowskiej propagandy antysemickiej w czasie okupacji, biernym i niepewnym stanowiskiem Stalina w kwestii żydowskiej oraz tradycyjnym dla systemu totalitarnego pragnieniem posiadania wroga wewnętrznego.*

Słowa kluczowe. *Antysemityzm, Żydzi, judofobia, Stalin, propaganda, życie powojenne, Ukraina Radziecka*

Статтю надіслано до редколегії 23.06.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.07.2022 р.